

Metaphor as the Method of Philosophizing: An Analysis of the Role of Metaphors in Islamic Philosophy with Emphasis on Conceptual Metaphor Theory

Narjes Shahabi Shishegorabi ^{1✉} | Nadia Maftouni ²

¹ Corresponding Author: Masyer's student, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology, University of Tehran, Tehran, Email: narjes.shahabi@ut.ac.ir

² Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: nadia.maftouni@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 23 July 2025
Accepted: 12 August 2025
Published: 27 August 2025

Keywords: conceptual metaphor, philosophizing, argument as war, method of philosophizing, metaphorical method, metaphilosophy.

ABSTRACT

Metaphor is one of the foundational concepts in philosophy and linguistics and has consistently attracted the attention of scholars. The theory of conceptual metaphor, proposed by Lakoff and Johnson, is based on the premise that metaphors are not merely linguistic tools but play a fundamental role in the structure of thought and theorization, such that abstract concepts are understood and processed through concrete and tangible experiences. The main objective of this study is to examine the function of conceptual metaphors as a methodological tool in the philosophical thought of Muslim philosophers, with a focus on the metaphor "argument is war." This research follows a descriptive-analytical method and investigates philosophical concepts and reasoning in the works of philosophers such as al-Fārābī, Avicenna, and Mullā Ṣadrā. The findings indicate that the metaphor "argument as war" appears in expressions such as "refuting objections," "undermining opposing views," and "establishing arguments against an adversary," which are prevalent in the writings of these thinkers. These usages reveal the metaphor's significant role in shaping modes of reasoning, structuring philosophical discourse, and explaining abstract concepts. Contrary to the view that metaphors function unconsciously, the evidence suggests that conceptual metaphors were employed consciously, or at least potentially consciously, in facilitating the transition from the empirical and sensory realm to the abstract in philosophical reasoning. Accordingly, conceptual metaphors can be considered valid methodological tools in philosophizing, providing a means for analyzing concepts and formulating philosophical thought and theory.

Cite this article: Shahabi Shishegorabi, N. & Maftouni, N. (2025). Metaphor as the Method of Philosophizing: An Analysis of the Role of Metaphors in Islamic Philosophy with Emphasis on Conceptual Metaphor Theory. *Shenakht*, 18(90/1), 79-100.
<http://doi.org/10.48308/kj.2025.240789.1337>

Extended Abstract

Metaphor has long been recognized as one of the foundational elements in the history of human thought, attracting sustained attention from linguists, philosophers of language, and scholars across multiple disciplines. Throughout history, diverse perspectives have been offered regarding the nature, role, and implications of metaphor. In classical philosophical traditions, especially in the view of Aristotle, metaphor was regarded primarily as a linguistic phenomenon. Aristotle considered metaphor to be based on resemblance, deliberate creativity, and artistry, but limited to rhetorical or literary domains. According to this perspective, metaphors had little to no legitimate place in the formulation or communication of philosophical concepts, which were expected to rely solely on reason, logic, and precision. Similarly, other early modern philosophers such as Thomas Hobbes and John Locke, as well as adherents of logical positivism, often treated metaphor with suspicion. They viewed it as a source of ambiguity, imprecision, or even deception, something incompatible with the clarity and rigor required in rational and philosophical thought. From this standpoint, metaphor was regarded as a stylistic or ornamental feature of language rather than a vehicle of genuine thought. Despite this approach, the perception of metaphor underwent a profound transformation during the late nineteenth century and into the twentieth century. Thinkers such as Friedrich Nietzsche proposed a radically different understanding, emphasizing that metaphor is not merely a linguistic embellishment but a core mechanism in the formation of human thought itself. From this perspective, metaphor carries not only linguistic significance but also epistemological and ontological weight. In other words, metaphor is not simply a tool of expression; it is a fundamental structure in the formation of meaning, thought, and even the language of science and philosophy.

Building on the evolving understanding of metaphor, contemporary cognitive linguistics has produced some of the most influential approaches, particularly the Conceptual Metaphor Theory (CMT) proposed by George Lakoff and Mark Johnson. This theory posits that metaphors are not merely decorative elements of language but deeply ingrained conceptual structures that shape thought, guide reasoning, and play a central role in the formation and transformation of human cognition. According to CMT, a significant portion of human thinking is inherently metaphorical: abstract concepts such as time, causality, morality, substance, direction, motion, and argument are understood in terms of more concrete, bodily, and experiential domains. For instance, spatial metaphors are frequently employed to express abstract ideas, such as describing progress as “moving forward” or understanding arguments as “standing on solid ground.” In this view, metaphors bridge the gap between concrete experience and abstract reasoning, serving as cognitive tools that enable humans to form, structure, and manipulate complex ideas. Far from generating ambiguity, metaphors become instruments for discovering and producing meaning, providing mechanisms through which philosophical reflection, scientific inquiry, and conceptual development can advance.

The present study examines the role of conceptual metaphors as systematic methods in philosophizing, with particular attention to the Islamic intellectual tradition. Among the various metaphors that structure philosophical thought, the conceptual metaphor “argument is war” stands out as a particularly salient example. This metaphor reflects the

centrality of argumentation in philosophical discourse and frames debates as intellectual battles. Within this framework, philosophers are envisioned as combatants on an intellectual battlefield, wielding reason as their weapon, while the arena of dialogue itself becomes the site of conflict. In this metaphorical mapping, the domain of “war” serves as the source domain, and “logical and philosophical argumentation” constitutes the target domain, highlighting how the structure and dynamics of debate are conceptually understood in terms of conflict and strategic engagement.

The influence of the metaphor “argument is war” is evident throughout the Islamic philosophical tradition. Expressions such as repelling doubts, refuting objections, presenting decisive proofs, defending positions, compelling the other party, disputation, rebuttal, and counterargument are frequently found in the writings of key Muslim philosophers, including Farabi, Avicenna and Mulla Sadra. These expressions are not merely rhetorical or figurative; they reflect a deeper conceptualization of philosophical debate as a form of intellectual combat. The metaphor shaped not only linguistic expression but also methodological approaches to reasoning, influencing commentary, gloss-writing, and the structuring of proofs. Philosophers often employed strategies such as *reductio ad absurdum* or the deliberate modification of their positions to deflect criticism, demonstrating a metaphorically informed approach to inquiry that emphasizes confrontation, defense, and intellectual victory. Through this framework, philosophical debate is understood as a strategic and dynamic process in which the participants seek not only to present arguments but also to challenge, overcome, and prevail over opposing positions.

From this perspective, conceptual metaphors function as systematic tools for the formulation and development of philosophical concepts. By grounding abstract reasoning in concrete, experiential, and sensory domains, philosophers employ metaphor as a method for extracting intelligible concepts from perceptible phenomena, providing a structured pathway from experience to abstraction. Central to this process is maintaining a balance between the source and target domains: excessive reliance on the source domain can lead to distortion, while neglecting it can render the metaphor ineffective as a cognitive tool. Contrary to the view that metaphor operates unconsciously, its use in philosophical inquiry is conscious, or at least potentially conscious, allowing reflections to remain purposeful, analytical, and methodologically rigorous. Moreover, the notion of embodied rationality discussed by Lakoff and Johnson aligns well with the epistemological foundations of the Islamic philosophical tradition. Although Islamic philosophy considers the intellect an immaterial substance, the path to rational knowledge begins with sensory perception and proceeds through imagination and estimation to reach the intellect. While classical views often relegated metaphor to the faculty of imagination and assigned it lower epistemic value, conceptual metaphor theory situates it within sensory experience, a valid and essential source of knowledge in Islamic philosophy. Accordingly, this theory not only harmonizes with Islamic epistemology but also reinforces the use of metaphor as a deliberate and systematic method for philosophical reasoning. Contrary to the notion that metaphorical reasoning is inherently unconscious, the deployment of conceptual metaphors in philosophical inquiry is often conscious or at least potentially conscious. Philosophers deliberately employ metaphorical structures to illuminate abstract concepts,

organize arguments, and advance reasoned debate. This conscious use of metaphor aligns with the epistemological framework of the Islamic philosophical tradition, wherein the intellect is immaterial yet dependent upon sensory experience as a starting point. In this framework, knowledge is acquired progressively: beginning with perception, advancing through imagination and estimation, and culminating in intellectual apprehension. While classical Islamic philosophy often relegated metaphor to the realm of imagination and considered it epistemically inferior, the conceptual metaphor approach recasts metaphor as a legitimate cognitive tool grounded in experience. By connecting abstract thought to perceptual and experiential realities, metaphors operate as conduits for knowledge rather than impediments to reason.

Accordingly, the integration of conceptual metaphor theory with Islamic philosophical methodology strengthens the philosophical enterprise by providing systematic cognitive tools for analyzing, structuring, and communicating complex ideas. By linking abstract concepts to shared sensory and bodily experiences, philosophers can clarify, explain, and stabilize their arguments, making abstract reasoning accessible while remaining epistemologically rigorous. While Lakoff and Johnson emphasize the unconscious and experiential roots of metaphor, the Islamic philosophical tradition allows for the adaptation of these insights within a framework that preserves ontological and epistemological distinctions. In this context, metaphor is not merely a spontaneous product of the mind but a conscious or potentially conscious instrument for conceptual articulation, argumentation, and truth-seeking.

Moreover, the emphasis on shared bodily and perceptual experiences, rather than negating external reality, enables philosophers to establish stable concepts and shared truths. This approach bridges the gap between sensory perception and abstract reasoning, highlighting the functional and methodological role of metaphor in intellectual inquiry. By treating metaphor as both a cognitive structure and a method of philosophical investigation, scholars can better understand the dynamics of reasoning, argumentation, and conceptual development within the Islamic tradition and beyond.

In conclusion, metaphor, particularly conceptual metaphor, plays a central and multifaceted role in philosophical thought. Far from being a mere rhetorical device, it operates as a cognitive, epistemological, and methodological tool that facilitates the comprehension and communication of abstract concepts. In the Islamic intellectual tradition, the metaphor “argument is war” illustrates how metaphor shapes the conduct of philosophical inquiry, informs argumentative strategies, and structures the very way philosophers approach intellectual problems. By situating metaphors within a systematic, conscious, and experience-based framework, philosophical reflection becomes both rigorous and accessible, linking sensory perception to abstract reasoning and reinforcing the pursuit of truth as the ultimate goal of philosophy.

استعاره به مثابه روش فلسفیدن: تحلیلی بر نقش استعاره‌ها در فلسفه اسلامی با تأکید بر نظریه استعاره مفهومی

نرجس شهابی شیشه گورابی^۱ | نادیا مفتونی^۲

^۱ نویسنده مسئول: دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: narjes.shahabi@ut.ac.ir

^۲ استاد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: nadia.maftouni@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵	استعاره از مفاهیم بنیادین در فلسفه و زبان‌شناسی است که همواره مورد توجه اندیشمندان بوده است. نظریه استعاره مفهومی، که لیکاف و جانسون ارائه کرده‌اند، بر این اصل استوار است که استعاره‌ها صرفاً ابزارهای زبانی نیستند بلکه در ساختار تفکر و نظریه‌پردازی نقشی اساسی ایفا می‌کنند، به نحوی که مفاهیم انتزاعی از طریق تجارب ملموس و عینی درک و پردازش می‌شوند. مسئله اصلی این پژوهش کارکرد استعاره‌های مفهومی به مثابه روشی در فرآیند فلسفه‌ورزی فیلسوفان مسلمان، با محوریت استعاره «استدلال جنگ است»، می‌باشد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و از طریق واکاوی مفاهیم و استدلال‌های فلسفی در آثار فیلسوفانی چون فارابی، ابن سینا و ملاصدرا انجام شده است. یافته‌ها بیانگر آن است که استعاره «استدلال جنگ است» در قالب تعبیری همچون «دفع اعتراض»، «نقض دیدگاه» و «اقامه برهان علیه خصم» در متون این فلاسفه جریان دارد و در شکل‌گیری شیوه استدلال، نحوه گفت‌وگوی فلسفی و تبیین مفاهیم انتزاعی نقشی مؤثر ایفا کرده است. برخلاف دیدگاهی که کاربرد استعاره را پدیده‌ای ناخودآگاه می‌داند، شواهد حاکی از آن است که به‌کارگیری استعاره‌های مفهومی آگاهانه یا بالقوه آگاهانه بوده و انتقال از حوزه تجربی و محسوس به حوزه انتزاعی در فرآیند فلسفه‌ورزی هدف بوده است. براین اساس، در فلسفه‌ورزی، استعاره‌های مفهومی برای تحلیل مفاهیم و صورت‌بندی تفکر فلسفی و نظریه‌پردازی می‌توانند روشی معتبر باشند.

استناد: شهابی شیشه گورابی، نرجس؛ مفتونی، نادیا. (۱۴۰۴). استعاره به مثابه روش فلسفیدن: تحلیلی بر نقش استعاره‌ها در فلسفه اسلامی با تأکید بر نظریه استعاره مفهومی.

شناخت، ۱۸ (۹۰/۱)، ۷۹-۱۰۰

DOI: <http://doi.org/10.48308/kj.2025.240789.1337>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه

فلسفه‌ورزی^۱ یکی از ویژگی‌های ممتاز انسان است که با شگفتی و حیرت آغاز می‌شود. ارسطو نیز تأکید می‌کند که انسان از رهگذر حیرت به تأمل درباره هستی و جایگاه خویش در آن می‌پردازد (982b28-982b11). از این رو، فلسفه از فعالیت‌های بنیادین بشر است و از همان آغاز تاکنون تلاشی اصیل و مستمر برای فهم و تبیین جهان و مفاهیم مرتبط با آن بوده است. این تلاش فکری مستمر، همچون دیگر فعالیت‌های انسانی، نیازمند به‌کارگیری روش‌های گوناگون است. واژه «روش^۲»، در معنای اصطلاحی، به «قواعد هدایت درست فکر» اطلاق می‌شود (داوری اردکانی، ۱۳۷۷: ۶۰). روش در فلسفه فرآیندی عقلانی و استنتاجی است که با هدف یافتن بهترین پاسخ ممکن در شرایطی که اطلاعات محدود است دنبال می‌شود و شامل حدس مسئولانه و استفاده از شواهد، استدلال و توجیه عقلانی است (Rescher, 2001; 48-50). در باب «روش فلسفی^۳» تعبیر واحد و منحصر به فردی وجود ندارد بلکه روش‌های فلسفی به اندازه مکاتب، اهداف و مسائل و مقاصد فلسفی متعدد و گوناگون هستند و باید در نسبت با مسئله محوری هر نظام فکری تحلیل شوند (Franks, 2016: 69). بر این اساس، در فرآیند فلسفه‌ورزی، فلاسفه از روش‌های گوناگونی چون دیالکتیک افلاطونی، روش قیاسی، روش استقرانی، روش تجربی، تحلیل مفهومی و منطقی و حتی آزمایش فکری بهره برده‌اند. با این حال، عنصری که در تمام این روش‌ها مشترک است «استدلال» است، تا آنجا که می‌توان «استدلال و برهان‌آوری^۴» را جوهره و رکن اصلی فلسفه به شمار آورد. به همین دلیل نیز برخی بر این باورند که هر نظریه فلسفی، صرف نظر از روشی که به کار می‌برد، باید از آزمون استدلال عبور کند (Cohen, 2004: 29-30).

در دهه‌های اخیر، تحلیل فرآیند فلسفه‌ورزی و روش‌های فلسفی دستخوش تحولاتی بنیادین شده است. جورج لیکاف^۵ و مارک جانسون^۶ مطرح کردند که انسان‌ها در تأمل فلسفی و طرح پرسش‌های فلسفی، که از طبیعی‌ترین فعالیت‌های بشرند، عمدتاً از اندیشه استعاری بهره می‌برند و اساساً اندیشه انتزاعی انسان، از جمله فلسفه‌ورزی، ذاتاً استعاری است. به باور آن‌ها، اندیشه استعاری ابزار اصلی تولید بینش‌های فلسفی است و همین امر سبب می‌شود که فهم مفاهیم و مسائل فلسفی نیازمند روش‌شناسی جدیدی باشد (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۵-۲۷). آن‌ها در نظریه «استعاره مفهومی^۷» نشان می‌دهند که «استدلال» نه تنها کنشی منطقی یا ذهنی بلکه ساختاری استعاری است که تفکر ما را هدایت می‌کند (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۱۴-۱۷). برای نمونه، استعاره «استدلال جنگ است» چارچوبی برای صورت‌بندی منازعات فکری فراهم می‌کند. چنین نگرشی افق‌های جدیدی در تحلیل روش‌شناسی فلسفی

1. philosophize
2. method
3. the philosophical method
4. argumentation
5. George Lakoff
6. Mark Johnson
7. Conceptual Metaphor Theory

می‌گشاید و ما را به بازنگری در بنیان‌های مفهومی سنت‌های فکری گوناگون فرا می‌خواند. لیکاف و جانسون این مسیر را، با بررسی سنت فلسفی غرب، از فلاسفه پیشاسقراطی تا دکارت، کانت و برخی فلاسفه تحلیلی پیموده‌اند. تاکنون پژوهش‌های گوناگونی درباره استعاره‌های مفهومی در فلسفه اسلامی صورت گرفته است. این پژوهش‌ها استعاره‌هایی نظیر «وجود به مثابه نور»، «وجود به مثابه امر سیال»، «معرفت به مثابه دیدن» و استعاره‌های مفهومی مرتبط با علیّت را در آثار فلاسفه مسلمان بررسی و تحلیل نموده‌اند.^۱ مسئله اصلی نوشتار حاضر، در پرتو دیدگاه روش‌شناسی، تحلیل نقش استعاره‌های مفهومی به مثابه روش‌های فلسفه‌ورزی، در سنت اسلامی، با محوریت استعاره مفهومی «استدلال جنگ است» می‌باشد. تمرکز بر این استعاره از این جهت حائز اهمیت است که استدلال همواره جوهره اصلی گفتمان فلسفی در نظر گرفته شده است. این مسئله کلان، به همراه خود، سؤالاتی پدید می‌آورد: آیا مؤلفه‌هایی که لیکاف و جانسون برای استعاره «استدلال به مثابه جنگ» معرفی نموده‌اند در آثار فلاسفه اسلامی مشهود است؟ آیا می‌توان ادعا کرد که این استعاره و استعاره‌های مفهومی دیگر در تعیین مسیر فلسفه‌ورزی فلاسفه اسلامی نقش بنیادین دارند؟ این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی در پی پاسخ‌دادن به این پرسش‌هاست.

پژوهش حاضر، در پی آن است که با دیدگاهی کلان، با تمرکز بر آثار فیلسوفانی همچون فارابی، ابن‌سینا و ملاصدرا، نشان دهد که تا چه میزان استعاره‌های مفهومی در شیوه اندیشیدن فیلسوفان اسلامی حضور داشته و مؤثر بوده‌اند. اما نتایج یافته‌هایمان را به کل فلسفه اسلامی تعمیم نمی‌دهیم بلکه برای درک عمیق‌تر جایگاه استعاره‌های مفهومی به مثابه روش در فلسفه اسلامی چشم‌اندازی کلی ترسیم می‌کنیم. از این رو، نمی‌توان مدعی شد که این روش به صورت یکسان در مکاتب یا آثار فیلسوفان مسلمان جریان دارد، چنان‌که میان روش افلاطون و ارسطو یا میان روش ابن‌سینا و سهروردی نیز تفاوت‌های بنیادین وجود دارد. بر همین اساس، اگر بخواهیم جایگاه استعاره‌های مفهومی و روش استعاری در اندیشه اسلامی را دقیق‌تر بررسی کنیم، باید برای هر فیلسوف یا مکتب اسلامی پژوهشی مستقل انجام دهیم. به همین دلیل برخی معتقدند که حتی می‌توان برای هر فیلسوف فرافلسفه‌ای مستقل تدوین نمود (خسروپناه، ۱۳۸۹: ۹۶).

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی پیرامون نظریه استعاره مفهومی صورت گرفته است. برخی از این پژوهش‌ها این دیدگاه را از منظر زبان‌شناسی بررسی نموده‌اند. هاشمی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای دیدگاه لیکاف و جانسون را از نقطه نظر زبان‌شناسی تحلیل و نقد نموده است. محققانی از جمله مختاری، صلاحی و فتحی (۱۳۹۶) نیز با رویکردی ادبی نظریه استعاره مفهومی را با استعاره‌های کلاسیک مقایسه و ارزیابی کرده‌اند. حمیدفر و حسن‌زاده‌نیری (۱۳۹۹) نیز در پژوهشی به بررسی تمایز میان نظریه استعاره‌های مفهومی و استعاره‌های ادبی پرداخته‌اند. در حوزه فلسفه نیز مطالعاتی با تمرکز بر استعاره‌های مفهومی انجام شده است. هاشمی (۱۳۹۲)، با تکیه بر نظریه استعاره‌شناختی، استعاره‌های مرتبط با مفهوم

«ناکجاآباد» را در دو رساله آواز پر جبرئیل و فی حقیقه العشق از سهروردی بررسی کرده است. خادم‌زاده و سعیدی‌مهر (۱۳۹۳) در پژوهشی ابتدا به معرفی نظریه شناختی استعاره پرداخته و سپس مفهوم «علیت» را مبتنی بر این دیدگاه تحلیل نموده‌اند. خادم‌زاده، در مجموعه‌ای از مقالات، به تحلیل استعاره‌های مفهومی گوناگون در اندیشه صدرالمآلهین پرداخته است؛ از جمله «وجود به مثابه نور» (۱۳۹۵)، «وجود به مثابه امر سیال» (۱۳۹۶) و «موجود حقیقی به مثابه امر ثابت» (۱۳۹۶). همچنین، او استعاره‌های مفهومی ناظر به جهت‌های «دوری-نزدیکی» (۱۴۰۱)، «کنه-وجه» (۱۴۰۲)، «داخل-خارج» (۱۳۹۸) و «محیط-محاط» (۱۴۰۱) را در نظام فلسفی ملاصدرا بررسی نموده است. در پژوهشی دیگر، خادم‌زاده و کنعانی (۱۴۰۱) استعاره «دانستن به مثابه دیدن» را در فلسفه صدرایی بررسی نموده و استعاره‌های فرعی مرتبط با آن را استخراج کرده‌اند. زرگوشی، رضا‌زاده و ضیایی (۱۴۰۰) نیز در مقاله‌ای، با رویکردی فلسفی، به تحلیل استعاره‌های مفهومی موجود در معرفت‌شناسی سهروردی پرداخته‌اند. در برخی پژوهش‌ها نیز تحلیل آماری استعاره‌های مفهومی در آثار فیلسوفان مسلمان صورت گرفته است. خادم‌زاده (۱۴۰۰) در مقاله‌ای به استخراج و تحلیل آماری استعاره‌های علّیت در بخش الهیات کتاب الشفاء پرداخته است. در پژوهشی مشابه، خادم‌زاده و دارابی (۱۴۰۰) تحلیل آماری استعاره علّیت را در کتاب شواهد‌الربوبیه ملاصدرا ارائه کرده‌اند. برخی محققان نیز به بررسی استعاره‌های مفهومی در مسئله زیادت وجود بر ماهیت در فلسفه اسلامی پرداخته‌اند.

از سوی دیگر، پژوهش‌هایی نیز با محوریت روش‌شناسی در فلسفه انجام شده است. داوری‌اردکانی (۱۳۷۷) در پژوهشی به تحلیل نسبت روش و علم پرداخته و جایگاه روش‌های تجربی و عقلی را در علوم جدید و قدیم بررسی نموده است. شهرآیینی (۱۳۸۷) نیز در مقاله‌ای نقش محوری «روش» در تفکر دکارتی را تحلیل کرده و سیر تحول روش در آثار دکارت را بررسی نموده است. برخی از پژوهشگران، با بررسی آرای فیلسوفان مشائی، اشراقی و صدرایی، به تحلیل سه روش برهانی، شهودی و نقلی در فلسفه اسلامی پرداخته‌اند. سعیدی‌مهر (۱۴۰۱) در مقاله‌ای مشخصه‌های روش‌شناسی فلسفه ابن‌سینا را تحلیل و بررسی نموده است. زمانیها (۱۳۹۳)، در پژوهشی، ضمن تحلیل روش ابن‌سینا در مواجهه با فلسفه ارسطویی، در پی ارائه الگویی برای تحول در علوم انسانی است. فرامرز قراملکی (۱۳۸۵) نیز به روش‌شناسی ملاصدرا پرداخته است. در پژوهشی دیگر، وی روش ملاصدرا در مسئله علم باری‌تعالی را بررسی نموده است.

اگرچه نظریه استعاره مفهومی جایگاه ویژه‌ای در پژوهش‌های فلسفی یافته است اما هنوز توجهی فرافلسفی به این دیدگاه نشده است. افزون بر این، در پژوهش‌های روش‌شناسی‌ای که تاکنون صورت گرفته، روش استعاره به‌عنوان روشی مستقل در فلسفه مورد تحلیل قرار نگرفته است. تمایز اصلی پژوهش حاضر در این است که، با اتخاذ رویکردی فرافلسفی، به بررسی نظریه استعاره مفهومی لیکاف و جانسون به مثابه روشی در فلسفه اسلامی می‌پردازد.

مروری بر دیدگاه‌های ارائه‌شده در باب استعاره

پیش از ورود به بحث اصلی، ضروری است اجمالاً به مرور نظریاتی پردازیم که درباره استعاره و کارکرد آن در متن فلسفی ارائه شده‌اند تا، بدین ترتیب، جایگاه نظریه استعاره مفهومی میان دیگر رویکردها به درستی مشخص گردد.

استعاره^۱ از مفاهیم مشترک میان زبان‌شناسی و فلسفه است. این اصطلاح از واژه یونانی *metaphorá* به معنای «فرابردن» مشتق شده و ناظر به فرآیندهایی زبانی است که در آن‌ها جنبه‌هایی از یک شیء به شیئی دیگر «فرابرده» می‌شود (هاوکس، ۱۳۸۰: ۱۱). تاکنون دیدگاه‌های متعددی درباره خاستگاه، تعریف و کارکرد استعاره مطرح شده است که، به طور کلی، می‌توان این دیدگاه‌ها را در دو دسته «کلاسیک» و «مدرن» جای داد.

در میان نظریه‌های کلاسیک، اندیشه‌های ارسطو جایگاه برجسته‌ای دارد. وی نخستین متفکری است که به صورت جامع و مستقل درباره استعاره سخن گفته است (بورشه و دیگران، ۱۳۷۷: ۲۹۱). ارسطو استعاره را در فن شعر این گونه تعریف می‌کند:

استعاره استعمال نام یک چیز برای چیز دیگری است. این فرابردن و انتقال به چهار صورت امکان‌پذیر است: (۱) انتقال از جنس به نوع (۲) انتقال از نوع به جنس (۳) انتقال از نوعی به نوع دیگر (۴) انتقال بر اساس تمثیل^۲. (1457b10- 1457b5)

در دیدگاه ارسطو، استعاره دارای ویژگی‌هایی مشخص است: (۱) پدیده‌ای صرفاً زبانی و مربوط به واژگان است؛ (۲) هدف آن آفرینش اثری هنری و بلاغی است؛ (۳) بر مبنای شباهت میان دو چیز شکل می‌گیرد؛ (۴) کاربرد آن آگاهانه و عمدی است (کوچش، ۱۳۹۶: ۱۱-۱۲). در دیدگاه ارسطو، استعاره نوعی انحراف از کاربرد عادی زبان تلقی می‌شود (148a). بر همین اساس، استعاره صرفاً سبب وضوح و جذابیت در بیان شاعرانه است و در نثر نیز، در صورتی که درست به کار برده شوند، موجب وضوح، زیبایی و برجستگی می‌گردند. اما ارسطو در جای دیگری هشدار می‌دهد که استعاره‌ها به دلیل ابهامی که دارند نباید در تعریف مفاهیم فلسفی به کار برده شوند، زیرا بیان استعاری همواره مبهم است (139b). پس از ارسطو، بیش از بیست و سه قرن تلاش و بسط نظری بر اظهارات او صورت گرفت. تقریباً همه نظریه‌پردازی‌های مهم درباره استعاره تا قرن بیستم، دست‌کم از منظر فلسفی، در چارچوب دیدگاه‌های ارسطو از پیش ترسیم شده بود و هیچ تبیین تازه‌ای از استعاره ارائه نشد (Johnson, 1981: 8). به نحوی که فیلسوفان دیگری از جمله هابز، لاک و پوزیتیویست‌های منطقی به پیروی از ارسطو بر حذف تعبیر استعاری از متون فلسفی تأکید کردند. زیرا استعاره را عامل ابهام و احساسات می‌دانستند که با تفکر عقلانی مناسبتی ندارد (ریس، ۱۳۹۹: ۷۴۰). در فلسفه اسلامی نیز، تحت تأثیر ارسطو، استعاره غالباً نوعی تشبیه و تمثیل تلقی شده است که، به دلیل ابهام ذاتی و کژتابی، جایگاهی در فلسفه و منطق ندارد. چنان‌که فارابی تصریح می‌کند، در فلسفه باید واژگان تنها در همان معانی به کار روند که اولاً و

بالذات برای آن‌ها وضع شده‌اند نه در معانی مجازی و استعاری (فارابی، ۱۹۷۰: ۱۶۴-۱۶۵). بدین‌سان، در نگاه کلاسیک، کاربرد استعاره در فلسفه امری نادرست تلقی شده است.

درمقابل رویکرد کلاسیک، از اواخر قرن نوزدهم و به‌ویژه در قرن بیستم، نگرش جدیدی به استعاره پدید آمد. آغاز این تحول را می‌توان در اندیشه‌های نیچه پی گرفت، جایی که استعاره نه صرفاً ابزاری زبانی بلکه جلوه‌ای از نیروی تخیل و شیوه‌ای برای بیان حقیقت در نظر گرفته می‌شود. اندیشمندانی چون ویکو، روسو، هامان، هردر، گوته و ژان پل نیز برآن بودند که استعاره نه تنها مرحله‌ای گذرا در تکامل زبان نیست بلکه نقشی بنیادین در تکوین اندیشه و معنا دارد (بورشه و دیگران، ۱۳۷۷: ۲۹۴-۲۹۶). متفکران عصر جدید از استعاره با عنوان قدرت زبان و شیوه‌ای که با آن معانی جدید در زبان ظهور پیدا می‌کند سخن گفته و کوشیده‌اند تا بنیان‌های معرفت‌شناختی آن را آشکار نمایند (ریکور، ۱۳۸۶: ۸۳-۸۸). نقطه عطف این تحول با ارائه نظریه «استعاره مفهومی» توسط جورج لیکاف و مارک جانسون رقم خورد. درحالی‌که، در نظریات کلاسیک، گزاره‌های دارای استعاره فاقد اعتبار منطقی تلقی می‌شد و جایگاهی در فلسفه و متون علمی نداشت، در این دیدگاه، استعاره پرسش‌های عمیق معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی ایجاد می‌کند و بسیاری از پیش‌فرض‌های سنتی، به‌ویژه در فلسفه آنگلو-آمریکایی را به چالش می‌کشد (Johnson, 1981: 4). درحقیقت، با ظهور نظریه استعاره مفهومی نه تنها استعاره‌ها وارد عرصه علم و فلسفه شده‌اند بلکه ادعا می‌شود که زبان علم و فلسفه اساساً استعاری است.

نظریه «استعاره مفهومی»

جورج لیکاف و مارک جانسون، در کتاب استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم^۱، نظریه‌ای نوین درباره استعاره ارائه داده‌اند که رویکردی مدرن و غیرارسطویی به استعاره دارد. نظریه «استعاره مفهومی»^۲ مدعی است که استعاره صرفاً از ابزارهای تخیل شاعرانه و صنایع بلاغی نیست بلکه ساختاری مفهومی است که محور تحول تفکر و اندیشه انسان می‌باشد. از این منظر، استعاره‌ها نه فقط در زبان بلکه در ساختار ذهن ما حضور دارند و نحوه درک و تجربه ما از جهان را شکل می‌دهند. به بیان دیگر، بخش عظیمی از فرآیند تفکر بشر استعاری است. ازاین‌رو، استعاره نه تنها در زبان بلکه در اندیشه و کنش ما جاری و ساری است (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۱۴-۱۷). در این دیدگاه، استعاره ماهیتاً مفهومی است.

برخی بر این باورند که مؤلفه‌های اساسی نظریه شناختی استعاره، پیش از صورت‌بندی آن توسط لیکاف و جانسون، توسط گستره وسیعی از اندیشمندان طی دو هزار سال گذشته مطرح شده بودند. برای مثال، ماهیت مفهومی استعاره از قرن‌ها پیش مورد توجه فیلسوفانی همچون لاک و کانت قرار داشته است. به‌طورکلی، تمایز این دیدگاه در این است که یک نظریه جامع، تعمیم‌یافته و مبتنی بر شواهد تجربی است (کوچش، ۱۳۹۶: ۱۵).

1. *Metaphor we live by*, 2018

2. Conceptual Metaphor Theory

در این دیدگاه، استعاره به معنای درک و تجربه حوزه‌ای مفهومی از طریق حوزه‌ای دیگر است. در هر استعاره مفهومی یک حوزه مبدأ (که معمولاً عینی تر و ملموس تر است) وجود دارد و از طریق آن مفاهیم انتزاعی حوزه هدف درک می‌شود (کوچش، ۱۳۹۶: ۲۰-۲۵). برای مثال، در استعاره «زمان پول است»، مفهوم انتزاعی «زمان» براساس ویژگی‌های حوزه ملموس «پول» فهمیده می‌شود. در زبان روزمره، این استعاره با عباراتی مانند «وقت من را هدر می‌دهی»، «این روزها اوقات خود را چگونه صرف می‌کنید؟»، «تو از زمانت استفاده مفید می‌کنی.» یا «زمان کافی ندارم که صرف شما کنم» به کار می‌رود (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۲۰-۲۱). این مثال‌ها نشان می‌دهند که زمان به عنوان کالایی ارزشمند تصور می‌شود و این انتقال ساختار مفهومی از حوزه‌ای به حوزه دیگر سازوکار اصلی شکل‌گیری مفاهیم در ذهن انسان تلقی می‌شود. درحقیقت، نظام مفهومی ما شامل هزاران نگاشت استعاری قراردادی است که یک زیرنظام ساختاریافته از کل نظام مفهومی را شکل می‌دهند (Lakoff, 2006: 232). از سوی دیگر، هیچ استعاره‌ای مستقل از مبنای تجربی آن درک نمی‌شود یا حتی نمی‌تواند به اندازه کافی گویا باشد (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۳۹). بدین معنا که تجربه‌های حسی و مادی انسان‌ها سبب می‌شود که آن‌ها بتوانند از حوزه مبدأ به حوزه مقصد که انتزاعی است انتقال یابند.

لیکاف و جانسون بر این باورند که استعاره‌ها در زبان، علم، فلسفه، سیاست، اخلاق و حتی تجربه‌های روزمره انسان ریشه دوانده‌اند. براین اساس، زبان علمی و فلسفی نیز بدون بهره‌گیری از استعاره‌ها قابل فهم نیست. بنابراین، تمایز سنتی میان زبان علمی و زبان استعاری فرو می‌ریزد و حتی مفاهیم کلیدی در فلسفه، همچون «استدلال»، «علیت»، «جوهر»، «زمان»، «جهت»، «حرکت» و «اخلاقیات»، نیز برپایه استعاره‌های فضایی، جسمانی و تجربی شکل گرفته‌اند. از این منظر، استعاره نه تنها موجب ابهام یا کژتابی نمی‌شود بلکه سبب کشف و تولید معنا می‌شود (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴، ج: ۱، ۲۵).

از این رو، نظریه استعاره مفهومی توضیح می‌دهد که چرا مفاهیم انتزاعی، که فاقد تعریف شفاف و مبنای مستقیم تجربی هستند، به درک از طریق مفاهیم عینی تر نیاز دارند (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۱۸۵). حال، این پرسش پیش می‌آید که در حوزه فلسفه‌ورزی، که اساساً با مفاهیم انتزاعی سروکار دارد، نقش استعاره چیست؟ آیا باید فلسفه‌ورزی را، که به تعبیر فیلسوفان اسلامی اساساً با «معقولات ثانی فلسفی» چون وجود، علّیت، ضرورت و... سروکار دارد، کاملاً مبتنی بر استعاره‌های مفهومی دانست یا اینکه استعاره دارای نقشی محدودتر و مشخص‌تر است؟ در پاسخ به این پرسش، چند دیدگاه قابل طرح است: (۱) دیدگاهی حداقلی که استعاره را صرفاً ابزاری زبانی تلقی می‌کند که در بیان فلسفی کاربرد دارد؛ (۲) دیدگاهی میانه که استعاره‌های مفهومی را نه تنها ابزار بیان بلکه ساختاری شناختی می‌داند که امکان دسترسی به مفاهیم انتزاعی، از جمله معقولات ثانی فلسفی، را فراهم می‌آورند؛ (۳) دیدگاهی تمامیت‌گرا که مدعی است محتوای فلسفی به طور کامل بر بنیان استعاره‌های مفهومی شکل می‌گیرد و فلسفه‌ورزی ذاتاً براساس این استعاره‌ها پیش می‌رود. در همین راستا، برخی حتی پا را فراتر نهاده و معتقدند که نه تنها تفکر فلسفی بلکه تفکر درباره تفکر، یعنی «فرافلسفه»^۱،

نیز استعاری است (Mattice, 2014: 1). براین اساس، نمی‌توان استعاره را مانعی در برابر وضوح عقلانی دانست بلکه باید آن را یکی از شرایط ضروری برای امکان تفکر انتزاعی و ساماندهی به مفاهیمی همچون معقولات ثانی فلسفی تلقی نمود.

در این دیدگاه همچنین برآن‌اند که استعاره‌ها را همه انسان‌ها، نه صرفاً نوابغ یا اهل ادب، به صورت ناخودآگاه در زندگی روزمره به کار می‌برند. چنین نگاهی در تضاد با دیدگاه ارسطوست که استعاره را نشانه نبوغ می‌داند و استفاده از آن را به افرادی منحصر می‌داند که دارای استعداد و مهارتی خاص برای به‌کارگیری استعاره‌ها هستند (1405a9-1405a10). در این چارچوب، ویژگی‌هایی برای استعاره مطرح می‌شود که در تعارض با دیدگاه‌های کلاسیک است:

(۱) استعاره مربوط به اندیشه است، نه زبان؛ (۲) زبان استعاری بخشی از زبان متعارف است؛ (۳) زبان استعاری عادی و بهنجار است، نه انحرافی؛ (۴) استعاره‌ها بیان شباهت الفاظ نیستند بلکه به‌کارگیری یا انطباق یک مفهوم از حوزه‌ای در حوزه دیگرند. (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴، ج ۱: ۶)

استعاره مفهومی «استدلال جنگ است»

لیکاف و جانسون استعاره‌های مفهومی متعددی را معرفی نموده‌اند. از جمله «ذهن یک ماشین است»، «ایده‌ها منبع‌اند»، «فهمیدن دیدن است»، «ایده‌ها منبع نورند» و «گفتمان چراغ است». افزون بر این، آن‌ها به استعاره «استدلال جنگ است» پرداخته‌اند که به حوزه استدلال و بحث منطقی مربوط می‌شود. در ادامه، به تبیین این استعاره و بررسی جایگاه آن در فلسفه اسلامی خواهیم پرداخت.

استعاره «استدلال جنگ است» به واسطه گستره متنوعی از عبارات رایج در زبان روزمره بازتاب یافته است. از جمله در جملاتی مانند

- ادعاهای شما غیرقابل دفاع‌اند.
- به همه نقاط ضعف استدلال من انتقاد وارد کرد.
- انتقاداتش درست به هدف خورد.
- استدلالش را باطل کردم.

چنین عباراتی به روشنی نشان می‌دهند که ما اغلب استدلال را نه صرفاً به عنوان فرآیندی عقلانی بلکه به مثابه نبردی ذهنی و فکری درک می‌کنیم که طرفین استدلال دشمن یا رقیب هستند و این گونه است که مفاهیمی همچون پیروزی، شکست، حمله، دفاع و تسلیم معنا می‌یابند. این استعاره جنبه تخصص یافته استعاره‌ای عمومی‌تر است، یعنی استعاره «بحث جنگ است»، استعاره‌ای که ابتدا در تعاملات غیررسمی و بحث‌های روزمره رواج داشته و سپس به حوزه تحلیل فلسفی و استدلال منطقی وارد شده است (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۱۴۵-۱۵۸). نکته مهم آن است که این استعاره

تعریفی ذات‌گرایانه از استدلال ارائه نمی‌دهد بلکه چگونگی ادراک، سخن‌گفتن و مشارکت ما در فرآیند استدلال را توصیف می‌کند. به بیان دیگر، این استعاره بازتابی از نحوه تجربه و فهم ما از گفت‌وگوهای استدلالی است.

در این استعاره، سه مؤلفه اساسی به چشم می‌خورد:

(۱) طرفین بحث و استدلال دشمن یا رقیب تلقی می‌شوند؛

(۲) ساختار استدلال ساختاری راهبردی شبیه نبرد است؛

(۳) هدف نهایی غلبه بر رقیب و اثبات پیروزی است.

زمانی که این الگوی مفهومی به فعالیت فلسفی تعمیم داده می‌شود، درمی‌یابیم که حتی خود فلسفه‌ورزی نیز در بسیاری از سنت‌های فکری، به‌ویژه در سنت فلسفی غرب، در قالب نبردی فکری تصویر شده است. درحقیقت، اگر عنصر مشترک تمام مکاتب فلسفی و روش‌های فلسفی را «گفتمان استدلال‌محور» در نظر بگیریم، اهمیت این استعاره را درمی‌یابیم. همان‌طور که برخی معتقدند، این گفتمان استدلال‌محور هم در روش دیالکتیکی افلاطون جاری است هم در روش فیلسوفی مثل دکارت که دیالوگی در روش او شکل نمی‌گیرد اما احتمالاً در مونولوگ‌های دکارت گفت‌وگوی استدلال‌محور بیشتری نسبت به برخی دیالوگ‌های افلاطون وجود دارد (Cohen, 2004: 26). در این چارچوب، فیلسوفان به‌منزله جنگجویانی تصویر می‌شوند که باید در میدان نبرد از استدلال خود دفاع کنند. سلاح ایشان عقل و میدان نبردشان، گفت‌وگوی عقلانی و استدلال‌محور است. براین اساس، باید گفت که حوزه مبدأ در این استعاره «جنگ» است که مفاهیمی مانند مبارزه، پیروزی، شکست، رقابت، تاکتیک، دفاع، میدان نبرد را در بر می‌گیرد. درمقابل، حوزه هدف «استدلال منطقی و فلسفی» با مفاهیمی مانند اثبات، تحلیل و یافتن حقیقت است.

پژوهشگرانی نشان داده‌اند که این استعاره در تاریخ فلسفه به‌صورت ریشه‌دار حضور داشته است. به‌عنوان نمونه، نقل‌قولی از چارلز دیکنز که می‌گوید «فیلسوفان در نهایت فقط مردانی زره‌پوش هستند» به‌خوبی نمایانگر چنین نگرشی است. درحقیقت، این استعاره در پی ترسیم چهره نبردمحور فلسفه است (Mattice, 2014: 21-25). برخی نیز استدلال می‌کنند که این استعاره نه تنها بر محتوای فلسفی بلکه بر نحوه آموزش آن در نهادهای آموزشی نیز اثر گذاشته است. چنان‌که، در بسیاری از محافل فلسفی، مهارت در جدل و شکست دادن رقیب مهارتی آموزشی و ارزشمند تلقی می‌شود (Cohen, 2004: 29).

بااین‌همه، ممکن است برخی اشکال کنند که چنین استعاره‌ای نگرش‌ها به فلسفه را تغییر داده و آن را از غایت اصلی خود، که کشف حقیقت است، دور می‌نماید. بدین معنا که، اگر هدف استدلال به‌مثابه جنگ صرفاً غلبه بر دیگری و پیروزی در منازعه باشد، حقیقت در سایه قدرت استدلالی پنهان می‌ماند و خرد صرفاً به ابزاری برای سلطه بر دیگر نظرات بدل می‌گردد. در پاسخ باید گفت که این استعاره لزوماً با حقیقت‌جویی در تضاد نیست بلکه شیوه مواجهه با حقیقت را به گونه‌ای ملموس بازنمایی می‌کند. در این تلقی، فیلسوف همچون جنگجویی است که متعهد به کشف حقیقت است و آن را به‌مثابه پیروزی در نبرد فکری در نظر می‌گیرد. در چنین وضعیتی فرض او این است که حقیقت را

در اختیار دارد و طرف مقابل از آن بی‌خبر است. بنابراین، تلاش برای دفاع از مواضع خویش و نقدِ مواضعِ طرف مقابل را راهی برای آشکارسازی برتری و صحتِ اندیشه خود می‌داند. البته توجه به این نکته حائز اهمیت است که تأکید بیش از حد بر جنبه ستیزه‌جویانه استدلال می‌تواند سبب انحراف در فرآیند فلسفه‌ورزی شود که در بخش «روش استعاری» به تفصیل به آن خواهیم پرداخت.

استعاره «استدلال جنگ است» در فلسفه اسلامی

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، تاکنون استعاره‌های مفهومی گوناگونی در سنت فلسفی اسلامی بررسی شده‌اند. اکنون قصد داریم مفاهیم و مؤلفه‌های مرتبط با استعاره «استدلال جنگ است» را در آثار فلاسفه اسلامی جست‌وجو کنیم. در سنت فکری مسلمانان، تعبیری چون دفع شبهه، دفع و ردّ اعتراض، اقامه براهین قاطع علیه خصم، دفاع از مواضع، الزام طرف مقابل، منازعه، نقض و معارضه به‌طور گسترده به کار رفته است. این تعبیر صرفاً اصطلاحاتی مجازی نیستند بلکه نشان می‌دهند که بحث‌های منطقی و فلسفی نبردی فکری تصور شده‌اند. در ادامه، به برخی از این شواهد متنی اشاره خواهیم کرد:

ابن‌سینا در منطق دانشنامه علائی، در بحث از قیاس استثنایی، به «اقرار خصم» اشاره می‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۸۳: ۹۰). در این تعبیر، پذیرش استدلال همچون تسلیم دشمن در میدان نبرد تلقی شده است و پیروزی زمانی حاصل می‌شود که خصم ناگزیر به تصدیق گردد.

«برهان»^۱ که از اساسی‌ترین ابزارهای استدلال فلسفی است به حجت قاطع و آشکار درمقابل خصم تعریف می‌شود که توان اسکات یا انفعال او را دارد (صلیبیا، ۱۳۶۶: ۱۹۳). این تعریف نشان می‌دهد که برهان همچون سلاح قاطعی است که نه تنها حقیقت را کشف می‌کند بلکه توان غلبه بر دشمن فکری را دارد.

خواجه نصیرالدین طوسی در مواضع گوناگون در کتاب‌های اشارات، در پاسخ به اعتراضات فخررازی، از اصطلاحات دفع و ردّ اعتراض استفاده می‌کند. برای نمونه، در بحث زمان به یکی از اشکالات فخررازی پاسخ داده و عبارت «یندفع اعتراض» را به کار برده است (ابن‌سینا، ۱۳۹۳، ج ۳: ۹۰). این عبارت کنشی دفاعی را تصویر می‌کند که، در آن، فیلسوف حمله استدلالی حریف را دفع می‌کند.

ملاصدرا، در حاشیه بر الهیات شفاء، هنگام ردّ اشکالات سهروردی، از عبارت «یندفع» استفاده می‌نماید (ابن‌سینا، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۴) که بیانگر پاسخ دفاعی فیلسوف در برابر استدلال مخالف است. در جایی دیگر، ملاصدرا در بحث از احکام علل اربعه، عباراتی مانند «استدل علی بطلانه» و «أجاب عن النقض» به کار می‌برد (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۱۹۵) که نمایانگر دو حرکت مهم در نبرد فکری است، یعنی حمله به موضع مخالف و دفاع از مواضع خویش.

خواجه طوسی، در بخشی از کتاب اشارات، در پاسخ به فخر رازی که اختلاف فلاسفه و متکلمین را لفظی می‌داند، می‌گوید که این صلحی بدون رضایت طرفین دعوا است.^۱ این تعبیر یادآور صلح اجباری در جنگ فکری است که، بدون پیروزی قاطع، تنش همچنان باقی می‌ماند.

فخر رازی، در اشکال بر امکان حادث پیش از حدوث، از «معارضه کردن» سخن می‌گوید (ابن سینا، ۱۳۹۳، ج ۳: ۱۰۴). معارضه معادل ضربه متقابل در نبرد استدلالی است، جایی که هر حمله با حمله‌ای هم‌سنگ پاسخ داده می‌شود. قطب‌الدین شیرازی پاسخ‌های امام فخر بر اشکال احتیاج ماده به حادث براساس اولویت را در قالب «منع» و «معارضه» تحلیل می‌کند و خود نیز، در مقام پاسخ، تعبیر «اندفاع» را به کار می‌برد (ابن سینا، ۱۳۹۳، ج ۳: ۱۰۸-۱۰۹). این واژگان نیز به نوعی از دفاع و حمله اشاره دارند.

حاج ملاهادی سبزواری در بحث اصالت وجود از «تسلیم و پذیرش قول خصم» سخن می‌گوید (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۴۴۳). این حالت بیانگر پذیرش شکست در نبرد فکری است که با عقب‌نشینی کامل در برابر استدلال حریف همراه است.

فارابی، در تبیین فایده علم منطق، به این مطلب اشاره می‌کند که اگر منطق ندانیم، نمی‌توانیم در منازعات قضاوت کنیم، استدلال‌های خود را اثبات کنیم و رأی طرف مقابل را رد نماییم. او در این بخش به عبارتی چون «حکم بین المتنازع»، «رأی خصم» و «إرجاع إلى ضد ما هو الحق» اشاره می‌کند (فارابی، ۱۹۹۶: ۳۱).

خواجه طوسی، در طبیعیات اشارات، در بحث ابطال دیدگاه متکلمان درباره اثبات «جزء لایتجزا»، روش شیخ را چنین تبیین می‌کند که او، در مواجهه با تقسیم‌بندی چهارگانه حالات «واسط» میان دو جزء جسم، ابتدا دو قسم نخست را ذکر نکرد، زیرا خود خصم این دو حالت را نپذیرفته بود. بنابراین، شیخ ابتدا خود را ملزم به ذکر قسمی می‌دانست که مستقیماً مبطل عقیده خصم بود و با ابطال آن حجت خود را تمام ساخت. باین حال، او به این بسنده نکرد و، پس از اقامه نقض، بازگشت تا نقیض قسم سوم را نیز بررسی کرد، نقیضی که دربرگیرنده همان دو قسم نخست رها شده بود (ابن سینا، ۱۳۹۳، ج ۲: ۱۲-۱۳). با چنین رویکردی شیخ نه تنها قصد دارد حکم خصم را رد کند بلکه می‌خواهد همه احتمالات ممکن، حتی مواردی که کسی به آن‌ها قائل نیست، را نیز ابطال نماید تا استدلالش در برابر هرگونه اشکال بعدی مصون بماند.

بررسی متون فلسفی، منطقی و کلامی سنت اسلامی نشان می‌دهد که استعاره مفهومی «استدلال جنگ است» حضوری پررنگ و تأثیرگذار داشته است. کاربرد گسترده تعابیری همچون دفع شبهه، اعتراض، اقامه برهان علیه خصم، نقض و غلبه حاکی از آن است که منازعات فکری در این سنت اغلب همچون نبردهای عقلانی و استدلالی تلقی شده‌اند. در این چارچوب مفهومی، هر یک از طرفین در پی اثبات درستی رأی خویش و ابطال آراء مخالفان است و پیروزی از آن کسی است که براهینی قاطع‌تر و برنده‌تر ارائه کند.

۱. أقول هذا صلح أن غیر تراضی الخصمین (ابن سینا، ۱۳۹۳، ج ۳: ۸۱).

ممکن است تصور شود که این شواهد صرفاً نمایانگر حضور استعاره «جنگ» در زبان فیلسوفان مسلمان است. در پاسخ باید گفت که نفوذ و حضور این استعاره فراتر از بیان است و تأثیر آن به گونه‌ای است که در شیوه پاسخ‌گویی به پرسش‌های فلسفی، نحوه شرح و تعلیقه‌نویسی و نحوه استدلال و برهان‌آوری نقش دارد. برای مثال، در برخی شرح‌ها و تعلیقه‌ها مشاهده می‌شود که شارح غالباً در موضع حمله و نقد استدلال‌های نگارنده قرار دارد یا، برعکس، بیشتر در پی دفاع از آنهاست، حتی اگر خودش به آنها معتقد نباشد. بدین‌سان است که در مواضع گوناگونی از شرح‌خواجه بر اشارات شاهد این امر هستیم. همچنین، در زمینه برهان‌آوری، تأثیر این استعاره به‌وضوح مشاهده می‌شود، به‌نحوی که فیلسوفان، در مواضع گوناگون، برای اثبات دیدگاه خود از «برهان نقضی» بهره می‌برند، به این معنا که ردّونقض مدعای طرف مقابل را برای اثبات ادعای خویش کافی می‌دانند. این استعاره در فرآیند اندیشیدن فیلسوفان نیز تأثیرگذار است و پاسخ به پرسش‌های فلسفی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. نمونه‌ای بارز از این تأثیر را می‌توان در مواجهه فلاسفه با اشکال وارد بر «اتّصاف ماهیت به وجود و قاعده فرعیّت» مشاهده کرد. در این زمینه، برخی اندیشمندان پاسخ‌های خود را صرفاً به‌نحوی که دفع‌کننده اشکال و نقدهای طرف مقابل باشد، تغییر داده‌اند، به گونه‌ای که علامه دوانی قاعده فرعیّت را به کلی انکار کرده و به جای آن قاعده استلزام را پیشنهاد می‌کند. فخررازی این قاعده را به غیر وجود تخصیص می‌دهد (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۱۳۸). این در حالی است که قاعده فرعیّت، به عنوان یک قاعده کلی عقلی، اصولاً تخصیص‌بردار نیست. چنین واکنش‌هایی نتیجه نفوذ و جریان استعاره «جنگ» در فرآیند فلسفه‌ورزی فیلسوفان درباره این اشکال است و موجب می‌شود که رویکردی مقابله‌محور به پرسش‌ها و اشکالات فلسفی داشته باشند.

به کارگیری استعاره‌های مفهومی به مثابه روش استعاری

فلاسفه دوران باستان و سده‌های میانی علاقه چندانی به طرح بحث‌های مفصّل و صریح درباره «روش» در فلسفه نداشتند و گویا به صورت ضمنی روش‌های کمابیش رایج را به مثابه ابزار پیشبرد بحث‌های فلسفی به کار می‌بردند، بدون آنکه درباره آن ابزار تأمل نمایند (سعیدی‌مهر، ۱۴۰۱: ۱۰). فلاسفه اسلامی نیز چنین رویکردی به روش‌شناسی فلسفی داشته‌اند. بنابراین، باید روش‌هایی را که در فلسفه‌شان جاری است به صورت ضمنی از متون فلسفی استخراج نمود.

در سنت اندیشه‌ورزی اسلامی، تاکنون چهار روش اصلی معرفی شده‌اند:

- (۱) روش مشائی که مبتنی بر استدلال صرف و برهان عقلی است و شیخ‌الرئیس نماینده برجسته آن است؛
- (۲) روش اشراقی که توسط شیخ اشراق احیا شده و تلفیقی از برهان عقلی و سیروسلوک عرفانی است؛
- (۳) روش سلوکی عرفانی که در آن صرفاً بر تصفیّه نفس براساس تقرّب به حق تا وصول به حقیقت تأکید می‌شود؛
- (۴) روش استدلالی کلامی که، باوجود نزدیکی به روش مشائیان، تفاوت‌های بنیادینی با آن دارد. متکلمان برخلاف فلاسفه، خود را متعهد به دفاع از عقاید دینی می‌دانند. همچنین، استدلال‌های آنان بر مبنای اصولی متفاوت از اصول فلسفی است (مطهری، ۱۴۱۸، ج ۵: ۱۴۸-۱۵۰).

از طرفی، روش استعاری، در عرصه‌های علم، هنر و فلسفه جریان دارد و بر این اصل استوار است که فهم ما از جهان بر پایه استعاره‌ها شکل می‌گیرد و این استعاره‌ها در قالب‌های متنوع و حوزه‌های گوناگون گسترش می‌یابند. توجه به این روش از آن‌رو حائز اهمیت است که به ما امکان می‌دهد که دریابیم چه می‌توان گفت و چگونه می‌توان آن را بیان کرد (Shibles, 1974: 25).

با این حال، تاکنون در فلسفه اسلامی سخنی از روش استعاری به میان نیامده است. سبب اصلی این امر تلقی ارسطویی حکمای مسلمان از استعاره است که آن را صرفاً ابزاری زبانی و بلاغی می‌انگارند که مبتنی بر تشبیه و تمثیل به کار می‌رود و دارای کژتابی و ابهام است. مسلم است که با چنین نگرشی استعاره نمی‌تواند جایگاهی در فلسفه داشته باشد، چه رسد به آنکه به مثابه روش فلسفه‌ورزی در نظر گرفته شود. اما آیا می‌توان این نگاه محدود به استعاره را به کاربرد استعاره‌های مفهومی در فرآیند اندیشیدن فلسفی نیز تعمیم داد؟ به خصوص زمانی که می‌بینیم شواهد متعددی از وجود استعاره‌های مفهومی در متون فلسفه اسلامی دیده می‌شود.

پرسشی مهمی که اکنون پیش می‌آید این است که آیا صرف وجود استعاره «استدلال جنگ است» یا دیگر استعاره‌های مفهومی در فلسفه استعاره را به روش فلسفیدن بدل می‌سازد؟ لیکاف و جانسون اندیشمندان فرافلسفه یا روش‌شناسی نیستند و خود نیز ادعایی مبنی بر ارائه یک روش فلسفی ندارند. از این‌رو، بهره‌گیری از استعاره‌های مفهومی را به منزله روشی برای فلسفه‌ورزی تلقی نمی‌کنند.

پاسخ ما براساس بررسی نقش استعاره «جنگ» در فلسفه اسلامی این است که می‌توان به کارگیری استعاره‌های مفهومی را به مثابه روشی نظام‌مند برای تفکر، تعریف و صورت‌بندی مفاهیم و حتی استنتاج‌های فلسفی تلقی کرد. این موضع میان دیدگاه حداقلی که صرفاً زبان فلسفه را استعاری می‌داند و دیدگاه تمامیت‌گرا که فلسفه را ذاتاً استعاری می‌داند دیدگاهی میانه است، روشی که در آن عقل می‌کوشد احکام مفاهیم انتزاعی چون علیت، ادراک، وجود و... را، به واسطه استعاره‌های مفهومی، از موارد جزئی محسوس و مجرب استخراج کند.

نظریه استعاره مفهومی دارای ساختار و چارچوب نظری مشخصی است که از طریق آن معرفت به پدیده‌ها ممکن می‌شود. براساس این نظریه، ذهن انسان مفاهیم انتزاعی و پیچیده را با اتکا بر مفاهیم عینی و محسوس درک می‌کند. افزون بر این، از آنجاکه استعاره‌های مفهومی‌ای که در این دیدگاه ارائه شده‌اند در زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون قابل تکرار، انتقال و تحلیل هستند و می‌توانند معانی جدید و تفسیرهای بدیع پدید آورند، در حکم روشی معرفتی‌اند و نه صرفاً سبکی بیانی.

در همین راستا، می‌توان به استعاره‌های هستی‌شناختی نیز اشاره کرد که در این روش نقشی بنیادین ایفا می‌کنند. برای نمونه، استعاره «جوهر»، که به تعبیر لیکاف و جانسون، به مثابه عاملی درونی و علت رفتار طبیعی اشیا است (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷، ج ۲: ۲۴-۲۵)، زیربنای شکل‌گیری مفاهیمی چون «طبیعت ذاتی»، «ماهیت» یا «سرشت» در فلسفه اسلامی بوده است. در اینجا، جوهر نه تنها یک واژه متافیزیکی بلکه الگویی ذهنی برای درک پایداری و تداوم اشیا

در بستر تغییر است. بر همین اساس، مشاهده می‌کنیم که بسیاری از فلاسفه، از جمله ابن‌سینا، تغییر و تحولی در جواهر متصور نیستند.

در حقیقت، «روش استعاری» فرآیندی پویاست که طی آن فیلسوف با بهره‌گیری از مفاهیم عینی، تجربی و محسوس پلی به سوی مفاهیم انتزاعی و پیچیده می‌زند و به تبیین و صورت‌بندی آن‌ها می‌پردازد. استعاره در این معنا ابزاری برای عبور از محسوس به معقول است، به گونه‌ای که، از طریق این روش، امکان درک مفاهیمی که به طور مستقیم در تجربه حسی قابل دسترسی نیستند فراهم می‌شود و می‌توان آن‌ها را تحلیل و صورت‌بندی کرد.

نکته حائز اهمیت در این فرآیند حفظ اعتدال میان دو حوزه است زیرا تأکید افراطی بر هر یک از حوزه‌ها سبب انحراف از مسیر دقیق فلسفیدن است. منظور از اعتدال این است که، پس از شناسایی حوزه‌های مبدأ و مقصد و تمایز بین آن‌ها، از تأکید بیش از حد بر هر کدام از دو حوزه، به نحوی که مانع انتقال از حوزه مبدأ به حوزه هدف شود، جلوگیری نماییم. تأکید بیش از حد بر مؤلفه‌های حوزه مبدأ و عینی سبب بروز خطا در مسیر رسیدن به حوزه انتزاعی می‌شود. یکی از نمونه‌های آن شرحی است که فخر رازی بر کتاب اشارات نگاشته است. فخر رازی با تأکید بیش از حد بر مؤلفه‌های حوزه مبدأ استعاره «استدلال جنگ است»، گاهی از مسیر اعتدال و انصاف در انتقاد به ابن‌سینا خارج شده و بسیاری از اصول و قواعد مهم فلسفی را نقض کرده است، چنان‌که خواجه نصیرالدین طوسی می‌گوید «برخی شرح او را جرح نام نهاده‌اند» (ابن‌سینا، ۱۳۹۳، ج ۱: ۳). مثالی دیگر از این خطا را می‌توان در استعاره «درک کردن دیدن است» یافت. حوزه مبدأ در این استعاره «دیدن» است که امری تجربی و عینی است و حوزه هدف «درک کردن و فهمیدن» است. خطایی که در باب این استعاره با تأکید بر حوزه مبدأ رخ داده در جایی است که ابن‌سینا بر افرادی که توهم بر آن‌ها غلبه کرده و تنها امور محسوس را که قابل دیدن و اشاره حسی هستند موجود می‌پندارند، اشکال وارد کرده است (ابن‌سینا، ۱۳۹۳، ج ۳: ۲). در این مورد، تأکید بیش از حد آن‌ها بر «دیدن و قابل مشاهده حسی بودن» سبب بروز خطا در فرآیند اندیشیدن شده است. با این حال، اگر فیلسوف در به‌کارگیری استعاره‌های مفهومی بر سبیل اعتدال میان دو حوزه مبدأ و مقصد گام بردارد، چنین خطاهایی رخ نمی‌دهد. برای نمونه، ملاصدرا از همین استعاره «درک کردن دیدن است» به عنوان روشی در استدلال و استنتاج درباره ادراکات انسانی بهره برده است. او در شواهد الربوبیه، در تبیین قوای ادراکی انسان، برخلاف دیگر فلاسفه، قوه باصره را اشرف و برتر از دیگر قوای حسی ظاهری معرفی می‌نماید (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۸۶). از سوی دیگر، تأکید بیش از حد بر حوزه‌های انتزاعی نیز سبب می‌شود که دیدگاه فلسفی ارائه شده در نظر دیگران فاقد شفافیت و نامفهوم باشد و، در نتیجه، انتقال از امر عینی به امر انتزاعی به درستی شکل نگیرد.

روش استعاری و پیش‌فرض‌های نظریه استعاره مفهومی

دیدگاه لیکاف و جانسون دارای پیش‌فرض‌هایی است که ممکن است برخی از آن‌ها با مبانی فلسفه اسلامی در تعارض باشند و اعتبار روش استعاری در فلسفه‌ورزی اسلامی را خدشه‌دار کنند. از این رو، ضروری است که این پیش‌فرض‌ها را بررسی کنیم و به تعارضات احتمالی پاسخ دهیم.

نخستین پیش‌فرض دیدگاه استعاره مفهومی، ناآگاهانه بودن اندیشیدن در انسان است. لیکاف و جانسون معتقدند که انسان عمدتاً کنترل آگاهانه‌ای بر فرآیند استدلال و اندیشیدن خود ندارد (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۵). به زعم آن‌ها، نه تنها استدلال متعارف روزمره ما بلکه نظریه‌پردازی فلسفی نیز عمدتاً مبتنی بر نظام مفهومی ناآگاهانه انسان و متکی بر استعاره‌های ذهنی است (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴، ج ۱: ۳۴-۳۵).

در نقد این پیش‌فرض باید گفت که میان «انجام یک عمل به صورت ناخودآگاه» و «انجام عملی آگاهانه اما بدون توجه» تفاوتی اساسی وجود دارد. ممکن است فردی عملی را آگاهانه انجام دهد اما، به دلیل کثرت تکرار، نسبت به آن بی‌توجه باشد. در این حالت، آگاهی ممکن است بالقوه باشد و فرد، در صورت اراده، می‌تواند بر فرآیند عمل اشراف یابد، همان‌طور که ما، در نوشتار حاضر، با صرف اندکی دقت، توجهمان را به استعاره‌ای مفهومی مثل استعاره «استدلال جنگ است» معطوف داشتیم. در مقابل، عمل ناخودآگاه حتی با تلاش نیز به سطح آگاهی نمی‌رسد. بنابراین، بهره‌گیری فلاسفه از استعاره‌های مفهومی الزاماً به معنای ناآگاهانه بودن این فرآیند نیست بلکه آن‌ها صرفاً به استفاده از استعاره و انتقال مفهومی از حوزه‌های مبدا به حوزه‌های مقصد توجه صریح نداشته‌اند. افزون بر این، مواجهه انسان با حوزه مبدا، که اغلب عینی و حسی است، متضمن تجربه‌ای آگاهانه است. برای این اساس، می‌توان گفت که فرآیند استعاری در فلسفه‌ورزی بیشتر مبتنی بر غفلت و بی‌توجهی است تا ناآگاهی. بنابراین، نمی‌توان صرف استفاده از استعاره در فلسفه را دلیلی بر ناآگاهانه بودن آن دانست.

پیش‌فرض مهم دیگر در نظریه استعاره مفهومی عقلانیت بدنمند^۱ است. لیکاف و جانسون معتقدند که تمام تفکر انتزاعی از طریق ساختارهای استعاری مبتنی بر تجربه‌های جسمانی ممکن می‌شود. مفاهیمی چون «حقیقت»، «عدالت»، «جوهر» و... همگی از طریق استعاره‌هایی ساخته می‌شوند که در تجربه فیزیکی و حسی ریشه دارند (Lakoff, 2009: 2007). ممکن است این دیدگاه با فلسفه اسلامی، که عقل را جوهری مجرد و فاقد بدن می‌داند، ناسازگار به نظر برسد.

با این حال، باید پاسخ داد که چنین ناسازگاری‌ای ضرورت ندارد. اگرچه در فلسفه اسلامی عقل مجرد فرض می‌شود اما مسیر شناخت عقلانی از ادراک حسی آغاز و از طریق خیال و وهم به عقل منتهی می‌شود. این مسیر همان سازوکار «پُل استعاری» است که از محسوس به معقول طی می‌شود. همچنین، برخلاف دیدگاه کلاسیک که استعاره را به قوه خیال و مخیلات نسبت می‌دهد، که متعلق باور نیستند و دارای کمترین ارزش معرفتی می‌باشند (عظیمی، ۱۳۹۶، ۲۲)، نظریه

استعاره مفهومی استعاره را به ادراک حسی مرتبط می‌سازد، که در فلسفه اسلامی یکی از منابع معتبر معرفت تلقی می‌شود. از این جهت، دیدگاه استعاره مفهومی نه تنها منافاتی با مبانی معرفت‌شناسی فلسفه اسلامی ندارد بلکه به کارگیری روش استعاری را تقویت نیز می‌کند.

بنابراین، استعاره‌های مفهومی ابزارهایی شناختی‌اند که، با اتکا بر تجربه‌های عینی و حسی، امکان فهم، صورت‌بندی و تحلیل مفاهیم انتزاعی را فراهم می‌کنند. اگرچه لیکاف و جانسون این فرآیند را بر بنیانی ناخودآگاه و با هدف سازماندهی تجربه تفسیر می‌کنند اما در سنت فلسفه اسلامی می‌توان، با تفکیک مبانی و حفظ تفاوت‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی، از ظرفیت این نظریه در فلسفه‌ورزی اسلامی بهره برد. در این چارچوب، استعاره نه حاصل یک نظام ناآگاه بلکه ابزاری آگاهانه یا دست‌کم بالقوه آگاهانه، در انتقال مفاهیم و روشی برای دستیابی به حقیقت، که غایت فلسفه است، تلقی می‌شود. تأکید بر تجربه‌های مشترک جسمانی نیز، به جای نفی واقعیت خارجی، امکان شناخت مفاهیم پایدار و حقایق مشترک را فراهم می‌سازد.

نتیجه‌گیری

استعاره‌های مفهومی صرفاً ابزارهای زبانی و ادبی نیستند بلکه می‌توانند به‌عنوان بخشی از روش‌شناسی تفکر فلسفی نیز مورد توجه قرار گیرند. استعاره‌ای چون «استدلال جنگ است»، که از استعاره‌های کلیدی در نظریه استعاره مفهومی به شمار می‌رود، در سنت فلسفه اسلامی حضوری پررنگ و ساختاری دارد. بررسی متون فیلسوفانی چون فارابی، ابن‌سینا، خواجه طوسی و ملاصدرا نشان داد که این استعاره در ساحت روش‌شناسی ضمنی آنان نقشی ساختاری ایفا می‌کند. تحلیل تعبیری چون اقامه برهان، دفع اعتراض، نقض دیدگاه طرف مقابل و غلبه بر خصم در آثار این حکما نمایانگر آن است که آنان استدلال و مناظرات فلسفی را همانند نبردی عقلانی درک کرده‌اند، نبردی که در آن فیلسوف، با تکیه بر ابزارهای منطقی، در پی تقویت مواضع خویش و تضعیف آرای مخالف بوده است.

براین اساس، فیلسوفان مسلمان نه تنها از استعاره‌های مفهومی در بیان بهره برده‌اند بلکه این استعارات در سازمان‌دهی استدلال‌ها، معماری مفهومی اندیشه‌ها و نحوه صورت‌بندی دیدگاه‌هایشان نیز نقش داشته‌اند. از این منظر، استعاره‌هایی چون «استدلال جنگ است» به مثابه ابزاری معرفت‌شناختی عمل می‌کنند که به فیلسوف امکان می‌دهند تا از قلمرو مفاهیم عینی و تجربی به سوی مفاهیم انتزاعی حرکت کند و، از طریق پُلی استعاری، به تولید معنا و تبیین نظری دست یابد.

افزون بر این، برخلاف ادعای لیکاف و جانسون مبنی بر ناخودآگاه‌بودن کاربرد استعاره‌های مفهومی، یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که فیلسوفان اسلامی، هرچند بدون تصریح نظری، به شکلی آگاهانه یا بالقوه آگاهانه از این ساختارهای مفهومی بهره گرفته‌اند. از این رو، روش استعاری در فلسفه‌ورزی نه تنها با سنت فلسفه اسلامی ناسازگار نیست بلکه در بستر آن قابل تبیین، توسعه و به کارگیری است.

References

- Aristotle (1984), *The Complete Works of Aristotle*, Edited by Jonathan Barnes, Princeton University press.
- Avicenna. (2003), *Ilāhīyāt al-Shifā'*, Commentary by Ṣadr al-Muta'allihīn, Edited by N. Ḥabībī & M. Khāmenah'ī, Tehran: Bunyād-i Hikmat-i Islāmī Ṣadrā.
- Avicenna. (2014), *Sharḥ al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt (ma'a al-Muḥākāt)*, Vols. 1 & 3, Qom: Nashr al-Balāghah.
- Avicenna. (2004), *Manṭiq Dānishnāmāh-yi 'Alā'ī*, Edited with Intro. & Note by M. Mu'īn & S. M. Mishkāṭ, Hamadan: Dānishgāh-i Bū 'Alī Sīnā.
- Azimi, M. (2017), *Logical Analysis of Propositions*, Hikmat-i Islāmī Publications. (In Persian)
- Borche, T. et al. (1998), *Linguistics and Literature: A history of several terms*, Translated by Kourosh Safavi, Tehran: Hermes. (In Persian)
- Cohen. D. (2004), *Arguments and Metaphors in Philosophy*, University Press of America.
- Davari Ardakani, R. (1998), Science, Method, and Philosophy, *Namāh-i Farhang*, (30), 60–63. (In Persian)
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad. (1970), *al-Ḥurūf*, Edited by Muḥsin Maḥdī, Beirut: Dār al-Mashriq.
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad. (1996), *Iḥsā' al-ulūm*, Commentary by Alī Bū Maḥmī, Beirut: Dār wa Maktabat al-Hilāl.
- Franks, P. (2016), *Nineteenth- Century and Early Twentieth- Century Post- Kantian Philosophy*, Edited by H.Cappelen, H. Gendler, T. S., & Hawthorne, J., *The Oxford handbook of philosophical methodology* (pp. 69-92), Oxford University Press.
- Hashemi, Z. (2010), Conceptual Metaphor Theory as Proposed by Lakoff and Johnson, *Adab Pazuhī*, 4(12), 119-139. (In Persian)
- Hashemi, Z. (2013), The Study of “No-where” (Nākojā Ābād) Concept in Two Persian Treatises of Ṣohravardī Based on Cognitive Metaphor Theory, *Language Related Reaserch*, 4(3), 237-260. (In Persian)
- Hawkes, T. (1998), *Metaphor*, Translated by F. Taheri, Tehran: Markaz. (In Persian)
- Johnson, M. (Ed.). (1981), *Philosophical Perspectives on Metaphor*, University of Minnesota Press.
- Khademzadeh, V. (2020), A Study on Up-Down Orientational Metaphors in Mullā Ṣadrā's Philosophy, *The Journal of Humanites*, 27(3), 86-99. (In Persian)
- Khademzadeh, V. (2019), Metaphorical analysis of Ṣadrā's ontology: conceptual metaphors of in-out orientation, *Contemporary Wisdom*, 10(1), 1-27. (In Persian) <https://doi.org/10.30465/cw.2019.4210>
- Khademzadeh, V. (2021), Statistical Analysis of the Conceptual Metaphors of the Causation in Theology Section of Ibn Sīnā' Al-Shifā', *Language Related Reaserch*, 12(1(61)), 365-397. (In Persian)
- Khademzadeh, V. (2018), The Existence-as-Fluid Metaphor in Mullā Ṣadrā's Philosophy, *Philosophy and Kalam*, 50(2), 187-205. (In Persian) <https://doi.org/10.22059/jitp.2017.222100.522913>
- Khademzadeh, V. (2016), The Existence as Light Metaphor in Mullā Ṣadrā's Philosophy. *Philosophy and Kalam*, 49(1), 19-34. (In Persian) <https://doi.org/10.22059/jitp.2016.58350>
- Khademzadeh, V. & Kanaani, F. (2022), Knowing as Seeing” Metaphor in Mullā Ṣadrā's Philosophy, *Contemporary Wisdom*, 13(1), 29-61. (In Persian) <https://doi.org/10.30465/cw.2022.40073.1874>
- Khademzadeh, V. & Saeedimehr, M. (2015). Conceptual metaphors of causality in the Lakoff's view. *Shinākht (A Persian Word Means Knowledge)*, 7(2), 7-33. (In Persian)

- Khusrawpanah, A.H. (2010), *Philosophy of Islamic Philosophy*, Tehran: Sāzmān-i Intishārāt-i Pazuhishgāh-i Farhang va 'Andishah-i Islāmī. (In Persian)
- Kövecses, Z. (2017), *Metaphor: A Practical Intruducction* (2nd ed.), Translated by Jahanshah Mirzabeigi, Tehran: Āgāh Publishing House. (In Persian)
- Lakoff, G. (2006), The contemporary theory of metaphor, *In Metaphor and thought*, (2nd ed., pp. 202–251), Cambridge Univercity press.
- Lakoff, G. (2009), *The Neural Theory of Metaphor*, University of California, Berkley, Department of Linguistics.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2018), *Metaphor we live by*, Translated by Hajar Aghā Ebrahīmī, Tehran: Nashr-e Elm. (In Persian)
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2015), *Philosophy in the Flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*, Translated by J. Mīrzābeygī, Vol. 1 & 2, Tehran: Āgāh Publishing House. (In Persian)
- Mattice, S. A. (2014), *Metaphor and Metaphilosophy: Philosophy as Combat, Play, and Aesthetic Experience*, Lexington Books.
- Reese, W. L. (2020), *Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought*, Translated by a group pf translators under supervision of Gholām Reżā Āvānī, Tehran: Mu'assasah-i Pazuhishī-i Hikmat va Falsafah-i Īrān. (In Persian)
- Rescher, N. (2001), *Philosophical reasoning: A study in the methodology of philosophizing*. Blackwell Publishers.
- Ricoeur, P. (2007), Metaphor and the Creation of New Meanings in Language, Translated by Husein Naqavī, *Ma'rifat*, 16(120), 81–94. (In Persian)
- Saeedimehr, M. (2022), A Deliberation on Avicenna's Philosophical Method, *Journal of New Intellectual Research*, 7(13), 9-29. (In Persian) <https://doi.org/10.22081/nir.2022.60429.1281>
- Salībā, J. (1987), *Philosophy Lexicon*, Translated M. Sani'ī Dārābīdī, Tehran: Hikmat. (In Persian)
- Shibles, W. (1974). The metaphorical method. *The Journal of Aesthetic Education*, 8(2), 25–36. <https://doi.org/10.2307/3332130>
- Mutahharī, M. (1997), *Collected Works*, Vol. 5, Tehran: Šadrā. (In Persian)
- Mullā Šadrā. (2003), *Al-Shawāhid al-Rubūbiyyah fī al-Manāhij al-Sulūkiyyah*, Marginalia by Ḥājj Mullā Hādī Sabzīwarī, Edited by Jalāl al-Dīn Āshtiyānā, Qom: Bustān-i Kitāb.